

aan het motief van de kwaadafweer, dat tot uitdrukking komt in de bede voor degenen die iets van de gezegende kaars mee naar huis nemen (122, 164, 234). En vervolgens: een van de teksten (een spaanse) bejubelt het feit, dat vrouwen 'viriliter' de duivel weerstonden door te waken bij het graf van de Heiland. Zou Hiëronymus, die tegen de lofzang op de bijen was, ook deze tekst hebben afgekeurd?
(H. Wegman)

'De mens leeft niet van brood alleen...': *Leven van symbolen en sacramenten* (Nikè-reeks, 16), red. L. Leijssen, Leuven/Amersfoort, Acco, 1987; 14 x 21, 175 blz., f 29,75, ISBN 90-334-1656-5.

Na een Ten geleide van redacteur Leijssen, waarin deze o.m. de opbouw van het boek aangeeft, volgen bijdragen over de volgende onderwerpen: sacramentaliteit van het bestaan; noodzaak van rituelen; huidige gevoeligheid en kerkelijke liturgie; jongerenculturen en gevoeligheid voor symbolen en sacramenten; beleving van symbolen en sacramentaliteit door het jaar en het leven heen; leeft de jeugd van symbolen?; de tv.-reeks 'Tekenen van leven' in de catechese; recente stromingen in de (duitse) sacramentencatechese; Christus als oersacrament - bijbelse benadering en liturgische vormgeving; sacramenten als blijvende levenstekenen van Jezus Christus dank zij Gods Geest. - Zoals wel duidelijk is, is deze publicatie bedoeld om catecheten te helpen in hun reflectie en praktijk, in feite wat betreft de sacramenten. Maar ook anderen kunnen met vrucht eruit putten, o.a. met het oog op liturgische pastoraal. De bundel is van belang o.m. omdat hij op verantwoorde manier bakens uitzet voor allen die in hun pastoraat uitdrukkelijk gericht zijn op jeugd en jongeren. Het geheel en de onderdelen zijn helder van opzet.
(A. Blijlevens)

R. Schieder, *Civil Religion: Die religiöse Dimension der politischen Kultur*, Gütersloh, Mohn, 1987; 15 x 23, 375 blz., DM 48.-, ISBN 3-579-00270-8.

Dit boek is de handelseditie van de dissertatie waarop S. in 1986 in München bij T. Rendtorff promoveerde. De vraagstelling luidt of onder de condities van de 'voltooid verlichting' de relatie tussen religie en politiek zo gethematiseerd kan worden dat noch de godsdienstvrijheid wordt ingeperkt, noch de mogelijkheid van een politieke ethiek bij voorbaat wordt uitgesloten. Deze vraag staat tegen de achtergrond van de toenemende functionele differentiatie in de moderne samenleving. Daarmee hangen vier problemen samen: het integratieprobleem van de samenleving, het legitimatieprobleem van de staat, het identiteitsprobleem van het individu en het secularisatieprobleem van de godsdienst. Telkens hebben we daarbij te maken met een spanningsveld tussen enerzijds het accepteren van het pluralisme in waarden en normen, de vrijheid van geloof en geweten en het afzien van de waarheidsvraag en anderzijds het blijven stellen van de waarheidsvraag en het verlies aan individuele vrijheid. De civil religion moet in dit spanningsveld gesitueerd worden. Zij is veelal impliciet aanwezig in religieus getinte zinduidingen van de sociale en politieke werkelijkheid. Ze heeft een heuristische functie en geen normatieve betekenis. In die rol is zij vergelijkbaar met de twee-rijkenleer of met de politieke theologie. S. richt zich op de historische, sociale en politieke context van het verschijnsel in Amerika, vervolgens op de ontwikkeling van de theorie van de civil religion en ten slotte op de discussie in Amerika en Duitsland. De studie bevestigt het bestaan van de civiele religie. S. trekt conclusies over de (on)omkeerbaarheid van secularisering en privatisering, over het einde van de periode van het cynisch egoïsme, over de verhouding van recht en moraal, over de civil religion in het Duitsland van deze eeuw, over de verhouding van kerken en civiele religie. Deze grondige studie is een goede stap vooruit in een debat dat in theologische kringen nooit goed van de grond is gekomen.
(G. Manenschijn)

E. Spiegel, *Gewaltverzicht: Grundlagen einer biblischen Friedenstheologie*, Kassel, Weber, Zicht & Co., 1987; 15 x 21, 279 blz., DM 24,80, ISBN 3-88713-013-8.

S. concentreert zich in dit boek op de legitimatieproblematiek van christelijke radicaal-pacifisten. Hij bespreekt achtereenvolgens de omvang van het afzien van geweld door Jezus (hft. I), de wortels van deze keuze (II) en het doel ervan (III). S.' boek vertoont zelf alle kenmerken van het christelijke radicaal-pacifisme. Sterk opvallend is, b.v., de overwegend individu-gerichte benadering van de geweldproblematiek (b.v. 22 en ook 90-98) gekoppeld aan een sterk ontologisch gekleurde ethische benadering. S. weet dan ook geen zinvolle plaats te geven aan

de legitimatieproblematiek inzake het geweldmonopolie van overheden (vgl. 45 e.v.). Exegetisch gezien doet S. de schriftuurlijke wortels van de geweldstradities van de kerken in de schrift geen recht (vgl. 114-116 en 139-158); hermeneutisch doet hij geen recht aan de wereldbeschouwelijke pluriformiteit in het pacifisme. Wellicht loopt het literaire genre van 'bijbelse theologie' in zekere zin het risico, dat exegese en hermeneutiek methodisch te weinig gescheiden worden. Het gevolg hiervan strekt ver: S.' centrale bewering, dat het gebruik en de inzet van wapens 'atheïstisch' is, gaat namelijk te gemakkelijk heen langs de vraag naar wortels van het geweld-potentieel in de schrift enerzijds en langs de mogelijkheid tot seculier pacifisme anderzijds. Deze stelling van S. berust m.i. op een onjuiste extrapolatie van het boeiend aangetoonde verband tussen Jezus' Godsvoorstelling enerzijds en diens afzien van geweld anderzijds (II) naar alle mensen.

(A. van Iersel)

A. Anzenbacher, *Was ist Ethik? Eine fundamentalethische Skizze*, Düsseldorf, Patmos, 1987; 14 x 21, 103 blz., DM 18.-, ISBN 3-491-71082-0.

Dit helder geschreven boekje vormt een goede inleiding in de eigen aard van het ethische: een fundamentele ethiek in kort bestek. Uitgangspunt vormt de typisch ethische ervaring op het niveau van het prereflexieve voorverstaan. In elf korte stukjes wordt dit geleefde ethos vervolgens systematisch en historisch-ethisch verantwoord en toegelicht, met name ten overstaan van opvattingen die het eigene van de ethiek 'wetenschappelijk' wegreduceren. Kern van deze systematische verantwoording is voor A. stellig de kantiaanse plicht-idee, als haard van het eigen, zichzelf verplichtende geweten. Al staat bij Thomas van Aquino het praktisch-verstandelijk weten binnen de omvattende kontekst van een eeuwige natuurwet, toch doet dat niets af aan de eigen menselijke aard en autonomie van dat weten. Terecht wijst A. hier op een fundamentele overeenstemming tussen Kant en Thomas. Opvallend is de eveneens aan Kant ontleende opvatting dat er op het niveau van moraliteit geen sprake kan zijn van een dwalend geweten. Het eigen geweten wordt daarmee tot absolute en laatste maatstaf. Dat neemt niet weg dat het zich voor de juistheid van handelen of niet-handelen moet confronteren met de maatschappelijk geldende zedelijkheidsnormen. Het eigen geweten staat dus binnen de spanning van 'moraliteit' en 'zedelijkheid', en biedt ook ruimte voor onderscheiden, argumentatieve normfunderingen. A. verbindt zijn kantiaanse optiek met op zich juiste beschouwingen omtrent deugd en geluk en omtrent de verhouding tussen ethiek en geloof. Hier stelt zich de vraag of deze laatste beschouwingen wel op konsekvent-inzichtelijke wijze ingepast kunnen worden binnen een kantiaanse optiek. Niettemin biedt dit boek een leerzame en verdienstelijke schets.

(J. Dijkman)

G. Manenschijn, *Geldzucht - de wortel van alle kwaad? Economie tussen moralisme en amoraliteit*, Baarn, Ten Have, 1987; 12 x 21, 93 blz., f 19,50, ISBN 90-259-4347-0.

De eerste twee hfstn. van deze beknopte publicatie, 'eigenbelang en samenleving' en 'rechtvaardigheid en vrijheid', zijn de Rector Dhanislezingen die M. in maart 1987 hield aan de UFSIA te Antwerpen. Hfst. III, 'economie tussen moralisme en amoraliteit', werd daaraan toegevoegd. In het analytische gedeelte toont M. zijn meesterschap om zeer bondig, en met verwijzing naar uitvoeriger werken, systemen en denkrichtingen op hun sterke en zwakke zijden te schatten. De uitgangspunten van het economische denken (de vrije markt) zijn er wel in geslaagd de economische productie enorm te stimuleren, doch hebben gefaald t.a.v. de oplossing van de grote sociale problemen zoals werkloosheid, honger en armoede. Een verkeerde opvatting van het eigenbelang, 'gezuiverd' van alle metafysische of normatief-ethische aspecten, draagt daaraan schuld (22). Dit wordt vrij uitvoerig geïllustreerd. Vervolgens wordt de discrepantie tussen rechtvaardigheid en vrijheid benaderd vanuit hun burgerlijk-emancipatorische context, gericht op een absolute autarkie. Uitgaande van een sterk geprononceerd beroep op Calvin worden auteurs als Rawls, Duchrow, Goudzwaard en De Lange doorgelicht. De theologisch-kritische aanpak van M. stelt echter, ondanks zijn verantwoording (58v.), te zeer de principes van Calvin tegenover de praktijk van de r.k. kerk uit vervlogen eeuwen; een meer evenwichtige benadering ware hier gewenst. Overigens een boekje dat zich uitstekend leent voor studie- en discussiegroepen.

(R. Van Driessche)